

ΑΠΟΤΕΦΡΩΣΗ ΝΕΚΡΩΝ

Πρόκληση ποιμαντικής εϋθύνης και μαρτυρίας

Μητροπολίτου Μεσογαίας & Λαυρεωτικής Νικολάου

Ίερά Σύνοδος τῆς Ἱεραρχίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος

11 Μαΐου 2010

Μακαριώτατε,

Σεβασμιώτατοι ἅγιοι ἀρχιερεῖς,

Θὰ ἤθελα, ἐν πρώτοις, πολὺ νὰ εὐχαριστήσω τὴν Ἱερά Σύνοδο γιὰ τὴν τιμὴ αὐτῆς τῆς ὁμιλίας στὴν παροῦσα συνεδρία τῆς Ἱεραρχίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Ἡ δυνατότητα νὰ ἐκφέρει κανεὶς ἐνώπιον τοῦ ἀνωτάτου συνοδικοῦ ὀργάνου τῆς Ἀγιωτάτης Ἐκκλησίας μας λόγο καὶ νὰ καταθέσει τὶς σκέψεις του μέσα σὲ μιὰ τόσο κρίσιμη γιὰ τὴν πορεία τῆς ἀνθρωπότητος καὶ τὴ μαρτυρία τῆς Ἐκκλησίας μας χρονικὴ στιγμή, μάλιστα πάνω σὲ ἓνα θέμα ποὺ φαίνεται νὰ ἐπικεντρώνει τὴν πρακτικὴ ἔκφραση τῆς πίστεως καὶ τῆς εὐλαβείας ἀφ' ἐνὸς καὶ τὴν ὅπως ἐπιχειρεῖται ἀπὸ τὴ σύγχρονη ἐκκοσμικευμένη ἀντιδιαλεκτικὴ σκέψη, μὲ τὸ ἐργαλεῖο τοῦ ὀρθοῦ λόγου καὶ τῆς ἀμφισβήτησης, ἔμπρακτη ἀπαξίωση τῆς ἱερότητος τοῦ ἀνθρώπινου σώματος καὶ τοῦ κατ' εἰκόνα Θεοῦ πλασμένου ἀνθρώπου ἀφ' ἐτέρου εἶναι καὶ τιμὴ, εἶναι ὅμως καὶ εὐθύνη.

A. Περιγραφή τοῦ προβλήματος σήμερα

Μετὰ ἀπὸ μακροχρόνιες προσπάθειες, τὴν 1η Μαρτίου 2006, ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση ἔκανε δεκτὴ τροπολογία 10 βουλευτῶν διακομματικῆς ὑποστήριξης, ἡ ὁποία παρέχει τὴ δυνατότητα τῆς μεταθανάτιας ἀποτέφρωσης τῶν νεκρῶν στὴν Ἑλλάδα (Ἄρθρο 35, ΦΕΚ 57, Τεύχ. Α' 15.3.2006), μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι κάτι τέτοιο εἶναι συμβατὸ μὲ τὶς θρησκευτικὲς τους πεποιθήσεις¹.

¹ 1. *Ἐπιτρέπεται ἡ ἀποτέφρωση νεκρῶν, ἡμεδαπῶν ἢ ἀλλοδαπῶν, τῶν ὁποίων οἱ θρησκευτικὲς πεποιθήσεις ἐπέτρεπαν τὴ μετὰ θάνατον ἀποτέφρωση.*

2. *Προϋπόθεση γιὰ τὴν ἀποτέφρωση εἶναι ἡ προηγούμενη ρητὴ, χωρὶς ὄρο ἢ αἴρεση, δήλωση τοῦ θανόντος γιὰ τὴ σχετικὴ ἐπιθυμία του ἢ ἡ ἀντίστοιχη δήλωση τῶν συγγενῶν του, ἐξ αἵματος ἢ ἐξ ἀγχιστείας, ἕως καὶ τὸν τέταρτο βαθμὸ, κατὰ σειρὰ τάξεως. Σὲ περίπτωση διαφωνίας μεταξύ συγγενῶν ποὺ βρίσκονται στὴν ἴδια τάξη, ἡ σχετικὴ ἀπόφαση λαμβάνεται ἀπὸ τὸν Εἰσαγγελέα, στὴν περιφέρεια τοῦ ὁποίου φυλάσσεται ὁ νεκρὸς. Προκειμένου γιὰ*

Τὸν περασμένο Μάρτιο ἐξεδόθη καὶ τὸ ὑπ' ἀριθμ. 31/2009 (ΦΕΚ 49/Α`/23.3.2009) Προεδρικό Διάταγμα πού περιλαμβάνει τὶς «προϋποθέσεις καθορισμοῦ τῶν χώρων δημιουργίας Κέντρων Ἀποτέφρωσης Νεκρῶν», ὅπως καὶ τοὺς «ὄρους, τὸν ἔλεγχο τῆς λειτουργίας τους καὶ εἰδικότερες προϋποθέσεις», τὴ διαχείριση τῆς τέφρας κ.λπ.

Μετὰ ἀπὸ λίγους μῆνες, τὸν παρελθόντα Ἰούλιο, ὑπογράφηκε κοινή Ὑπουργική ἀπόφαση μὲ σχετικὲς τροποποιήσεις (Υ.Α. οικ. 141270/2009 (ΦΕΚ 1411/Β`/15.7.2009).

Κατόπιν τούτων, ἡ δυνατότητα ἀποτεφρώσεως τῶν νεκρῶν στὴ χώρα μας ἔχει πλέον θεσμικὰ κατοχυρωθεῖ καὶ ἤδη ὁ δρόμος γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν πρώτων ἀποτεφρωτῆρων ἔχει ἀνοίξει. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ νόμου προϋποθέτει τὴ συμβατότητα τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων, πολὺ σύντομα, ἡ Ἐκκλησία μας θὰ συναντήσῃ τὸ πρόβλημα στὴν πράξη καὶ συναφῆ μὲ αὐτὸ ἐρωτήματα καὶ διλήμματα θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν. Ὑπὸ αὐτὴν τὴν ἔννοια, τὸ ἐνδι-αφέρον τῆς Ἱερᾶς Συνόδου εἶναι καὶ ἐπικαιρο καὶ δικαιολογημένο καὶ συνετὸ.

Β. Ἱστορικό στὴν Ἑλλάδα

Στὴ σύγχρονη Ἑλλάδα, τὸ θέμα πρωτοεμφανίσθηκε τὸ 1943 μὲ τὴν προσπάθεια ἰδρύσεως σωματείου μὲ τὴν ὀνομασία «Ἐταιρία πρὸς διάδοσιν τῆς καύσεως τῶν νεκρῶν», ἡ ὁποία ὅμως ἀπέτυχε λόγω ἀπορρίψεως τοῦ σχετικοῦ αἰτήματος ἀπὸ τὸ Πρωτοδικεῖο Ἀθηνῶν². Μετὰ τρία χρόνια συνεστήθη ἡ λεγό-

ἀνήλικα τέκνα, ἡ δήλωση γίνεται καὶ ἀπὸ τοὺς δύο γονεῖς ἢ ἀπὸ ἐκεῖνον πού ἀσκεῖ τὴ γονικὴ μέριμνα κατὰ τὰ ἀρθρα 1510 ἐπ. τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικα.

3. Ἡ ἄδεια ἀποτεφρώσεως χορηγεῖται ἀπὸ τὸν Δήμο ἢ τὴν Κοινότητα, ὅπου λειτουργεῖ τὸ Κέντρο, στὸ ὁποῖο γίνεται ἡ ἀποτεφρωσις.

4. Μὲ προεδρικό διάταγμα, πού ἐκδίδεται ὕστερα ἀπὸ πρόταση τῶν Ὑπουργῶν Ἐσωτερικῶν, Δημόσιας Διοικήσεως καὶ Ἀποκέντρωσης, Περιβάλλοντος, Χωροταξίας καὶ Δημοσίων Ἔργων καὶ Ὑγείας καὶ Κοινωνικῆς Ἀλληλεγγύης, καθορίζονται οἱ χώροι δημιουργίας Κέντρων Ἀποτέφρωσης Νεκρῶν, οἱ ὄροι καὶ ὁ ἔλεγχος λειτουργίας τους, καθὼς καὶ εἰδικότερες προϋποθέσεις ἀποτεφρώσεως. Γιὰ τὸν καθορισμὸ τῶν χώρων ἀποτεφρώσεως νεκρῶν ἀπαιτεῖται γνώμη τοῦ οἰκείου Δήμου ἢ Κοινότητος. Μὲ κοινὴ ἀπόφαση τῶν ἀνωτέρω Ὑπουργῶν ρυθμίζονται εἰδικότερα σχετικὰ ζητήματα, καθὼς καὶ ζητήματα μὲ χαρακτῆρα τεχνικὸ ἢ λεπτομερειακὸ.

² Σκεπτικὸ Ἀποφάσεως 2676/1943:

Ἡ καῦσις:

1. Προσक्रοῦει στὸ δόγμα τῆς ἀναστάσεως τῶν νεκρῶν.

μενη «*Επιστημονική Έταιρία πρὸς μελέτην τῶν διαφόρων συστημάτων τῆς μεταχειρίσεως τῶν νεκρῶν*». Λίγο ἀργότερα ὁ διάσημος μουσουργὸς Δημήτρης Μητρόπουλος ζήτησε νὰ καεῖ μετὰ θάνατον τὸ σῶμα του, πράγμα ποὺ προκάλεσε μεγάλη ἀναστάτωση, ὁδήγησε στὴν κυκλοφορία τοῦ προπαγανδίζοντος τὴν ἰδέα βιβλίου τοῦ ἱατροῦ Δημητρίου Θεοδωρίδου «*Ἡ καῦσις τῶν νεκρῶν*» καὶ τέλος στὴ συζήτηση τοῦ θέματος ὑπὸ τῆς Διαρκοῦς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν 106^η περιόδὸ της, τὸ 1961.

Σύνοψις ὅλων αὐτῶν παρουσιάζεται στὴν πολὺ ἐνδιαφέρουσα μελέτη τοῦ Μητροπολίτου Κυθήρων Μελετίου Γαλανοπούλου τὸ ἐπόμενο ἔτος μὲ τὸν τίτλο: «*Διατὶ ταφή καὶ ὄχι καῦσις τῶν νεκρῶν;*»

Γ. Προφάσεις καὶ ἐπιχειρήματα

Μὲ βάση καὶ τὰ ἀρνητικὰ ἐρεθίσματα ποὺ δημιουργεῖ ἡ ἄσχημη σήμερα πραγματικότητα τῆς κηδεῖας καὶ τῆς ταφῆς, τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ ἐπιστρατεύονται στὴν υπεράσπιση τῆς καύσεως τῶν νεκρῶν ἀπὸ διάφορους πολιτικούς, φιλοσόφους καὶ καλλιτέχνες εἶναι κατὰ βάσιν τὰ ἑξῆς:

α. Ἐλλειψη χώρου

Τὸ πρῶτο ἐπιχείρημα εἶναι ἡ ἔλλειψη χώρου. Αὐτὸ ἰσχύει κυρίως γιὰ τὴν Ἀθήνα καὶ τὶς μεγαλουπόλεις. Μιὰ τεράστια πόλη μὲ δυσανάλογο πρὸς τὴν ἔκτασὴ της πληθυσμὸ εἶναι πολὺ φυσικὸ νὰ διαθέτει περιορισμένης ἐκτάσεως κοιμητήρια γιὰ νὰ φιλοξενήσουν ἓνα διαρκῶς αὐξανόμενον ἀριθμὸ νεκρῶν. Κατὰ καιροὺς ἔχουν προταθεῖ λύσεις, λιγότερο ἢ περισσότερες πρακτικῆς, σχετικὰ μὲ τοὺς οἰκογενειακοὺς τάφους ἢ τὴν ἀποσυμφόρηση τῶν κοιμητηρίων μὲ μετάθεση τῆς ταφῆς στὴν ἐπαρχία, ὅπου αὐτὸ εἶναι δυνατόν κ.ο.κ.

Τὸ ἐπιχείρημα ὅτι δὲν ἔχουμε χῶρο στὰ κοιμητήριά μας ἢ χώρους γιὰ κοιμητήρια εἶναι φαινομενικὰ αἰτιολογημένο, στὴν οὐσία ὅμως ἀποτελεῖ πρόφαση. Ὅπως εἶναι ἀνάγκη στὴν πολυκοσμη Ἀθήνα νὰ δημιουργηθοῦν χῶροι γιὰ parking, ἀναψυχή, γήπεδα, πολυκαταστήματα κ.τ.λ., ἔτσι μπορεῖ νὰ ληφθεῖ καὶ ἡ δέουσα πρόνοια γιὰ τοὺς νεκροὺς. Ἡ ἀγάπη καὶ ὁ σεβασμὸς δημιουργοῦν καὶ χῶρο καὶ προϋποθέσεις.

2. *Ἀπὸ δογματικῆς ἀπόψεως, ἐνῶ ἡ ταφή ὑπενθυμίζει τὴν ἐλπίδα τῆς ἀναστάσεως καὶ νέας ζωῆς, αὕτη γεννῶσα τὴν ἰδέαν τῆς ἀνυπαρξίας εἰς τὸν νοῦν εἶναι ἀντιχριστιανικὴ.*

3. *Προσκρούει εἰς τὸ ὄραμα τοῦ προφήτου Ἰεζεκιήλ περὶ καταστάσεως τῶν νεκρῶν (Ἰεζ. λγ' 4-6, 7-10).*

4. *Προσκρούει εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ συγγραφέως Τερτυλλιανοῦ, ὅστις χαρακτηρίζει τὴν καῦσιν ὡς ἀπανθρωπίαν.*

Στήν πραγματικότητα καίμε ένα σώμα όχι γιατί δεν θέλουμε αυτό να ζήσει, αλλά γιατί δεν θέλουμε εμείς να ζήσουμε αιώνια. Η φυσική ύπαρξη, έστω και τών όστων, έστω κι αν δεν τα βλέπουμε, θυμίζει τή συνέχειά μας, παραπέμπει στήν αιωνιότητα. Οί κοινωνίες με αυτήν έχουν πρόβλημα, όχι με τόν χώρο· με τόν Θεό, όχι με τόν νεκρό.

Στίς μωαμεθανικές χώρες, πού απαγορεύεται ή έκταφή ή ή σέ κατακόρυφα επίπεδα ταφή, πού οί πληθυσμοί είναι πυκνοί και αύξανόμενοι και οί νεκροί πολύ περισσότεροι, πώς χωροῦν τὰ κοιμητήρια;

Τò κριτήριο τῆς ἔλλειψης τοῦ χώρου, εἶναι συναφές και με αυτό τῆς ἔλλειψης τοῦ χρόνου. Δεν υπάρχει χρόνος για τήν κηδεία. Αυτό είναι τò ἐπόμενο βῆμα· και εἶναι πιό λογικό. Δεν προλαβαίνουμε. Ζητοῦμε τή συντόμευση τῆς κηδείας. Η Ἐκκλησία ὅμως πάντα θά προτιμᾷ τή διανυκτέρευση στο σπίτι, τήν κηδεία στήν ἐνορία και τήν ταφή στο κοιμητήριο.

β. Λόγοι υγείας, ἀποφυγή μικροβίων

Ένας δεύτερος λόγος πού συχνά ἀκούγεται ὅτι ἐπιβάλλει τήν καύση τῶν νεκρῶν εἶναι οί λόγοι υγιεινῆς. Ἀλλά τί εἰρωνεία! Σέ μιὰ ἐποχή ὅπου, ἐντελῶς ἀδικαιολόγητα και ἀπό χιλιάδες αἰτίες, ἔχει καταμολυνθεῖ τò οἰκοσύστημα και ἀπειλεῖται τò σύνολο τῆς γήινης βιόσφαιρας, ὅπου πετοῦμε πιό πολλά ἀπ' ὅσα χρησιμοποιοῦμε και ή τεχνολογία τῶν ἀποβλήτων συναγωνίζεται αυτήν τῶν προϊόντων, εἶναι πράγματι ὑποκριτικό, ἐνῶ καταστρέψαμε περιβαλλοντικά ὅ,τι φαίνεται και ζεῖ, τώρα να νοιώθουμε πώς κινδυνεύουμε ἀπό τὰ μικρόβια τῶν νεκρῶν, πού οὔτε φαίνονται, οὔτε φυσικά ἀπειλοῦν· υπάρχουν μόνο στα μυαλά τῶν σύγχρονων μηδενιστῶν. Τή μόλυνση τή δημιουργοῦν οί ζωντανοί, ὄχι οί νεκροί.

Ἄν τὰ νεκροταφεῖα ἀποτελοῦν ἐστίες μόλυνσεως, καλύτερα να παραμείνουν ὡς ἔχουν παρὰ να ἀποδοθοῦν για ὅποιαδήποτε χρήση με τόν μολυσμό πού ἤδη δῆθεν φέρουν.

γ. Ἀνθρώπινο δικαίωμα. Νομιμοποίηση εὐθανασίας;

Ένας ἰσχυρός λόγος πού κάποιοι προτάσσουν για τήν καύση εἶναι τὰ λεγόμενα ἀτομικά δικαιώματα, τò δικαίωμα τῆς αὐτοδιάθεσης. Η καύση τῶν νεκρῶν ὅμως δεν εἶναι ἀτομικό δικαίωμα τοῦ νεκροῦ πλέον ἀνθρώπου· ή διατήρηση τοῦ σώματός τους ἀποτελεῖ κοινωνική ὑποχρέωση σεβασμοῦ και ἐπιβίωσης τοῦ προσώπου του. Εἶναι ἀδύνατο τò θέλημα τοῦ ἐνός -κι ἄς ἀποκαλεῖται αυτό δικαίωμα- να προσκρούει στήν ἀνάγκη για σεβασμό τοῦ συνόλου -ἂν βέβαια ἀκόμη υπάρχει κάτι τέτοιο. Δεν μπορεῖ να εἶναι δικαίωμα κάποιου να τόν ...κάψουν κάποιοι ἄλλοι! Τò θέμα δεν εἶναι ἂν κάποιος ἐπιθυμεῖ να καεῖ· εἶναι ἂν ή κοινωνία θά δεχθεῖ να τόν κάψει. Η καύση τῶν νεκρῶν εἶναι πρόβλημα για' αυτόν πού τήν ἐπιτελεῖ και ὄχι για' αυτόν πού τήν ὑφίσταται.

Τὸ κοινωνικὸ ἀγαθὸ ὡς ἀξία εἶναι ἀνώτερο κάθε ἀτομικῆς ἐπιλογῆς. Ἄν ἡ ταφή ἀποτελεῖ ἀξία, τότε ἡ καύση δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀτομικὸ δικαίωμα. Ἄν πάλι ἡ ἐπιθυμία ἐνὸς νὰ καεῖ εἶναι ὑπερτέρα τῆς ἀνάγκης τῆς κοινωνίας γιὰ σεβασμὸ τοῦ νεκροῦ σώματος, τότε τὸ ἴδιο ἐπιχείρημα δὲν θὰ μποροῦσε νὰ φέρει στὸ προσκῆνιο ἀπὸ νέα ὀπτική τὸ θέμα τῆς εὐθανασίας; Ἄν ἡ κοινωνία ἔχει ὑποχρέωση νὰ κάψει ὅποιον τὸ ἐπιθυμεῖ, τότε θὰ εἶναι καὶ ὑποχρεωμένη νὰ διευκολύνει καὶ τὸν θάνατο αὐτοῦ πού τῆς τὸ ζητεῖ. Ἡ ὑποχώρηση στὴ καύση τῶν νεκρῶν μὲ τὸ αἰτιολογικὸ τοῦ ἀτομικοῦ δικαιώματος θὰ καταστήσει τὴν εὐθανασία ἐπιβεβλημένη κοινωνικὴ ὑποχρέωση.

Ἐπι πλέον, ἀπὸ ἐκκλησιαστικῆς ἀπόψεως, ὅπως ὑποστηρίζει σὲ πρόσφατο δημοσίευσμά του ὁ Σεβ. Μητροπολίτης Μεσσηνίας κ. Χρυσόστομος, «τὸ σῶμα τοῦ κάθε πιστοῦ ἀνήκει καὶ στὰ λοιπὰ ἐκκλησιαστικὰ μέλη· ἄρα καὶ ἡ μετὰ θάνατον τύχη ἐνὸς σώματος δὲν ἀφορᾷ μόνον τὴν ἐπιθυμία τοῦ νεκροῦ, ἀλλὰ εἶναι ὑπόθεση ὅλων τῶν μελῶν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος»³.

Ἀντίθετα πρὸς τὴν καύση νομικὰ ἐπιχειρήματα παρουσιάζει ἡ Ἰατροδικαστικὴ Ὑπηρεσία, διότι δὲν θέλει νὰ χάσει στοιχεῖα πού βοηθοῦν στὴν ἐξιχνίαση διαπραχθέντων ἐγκλημάτων.

δ. Τὸ ἀποτρόπαιον τοῦ θανάτου

Ἡ ταφή ἀποτελεῖ ἀναντίρρητα μιὰ συναισθηματικὰ πολὺ δύσκολη εἰκόνα. Βλέπεις τὸ οἰκεῖο σου πρόσωπο δίχως πνοή, δίχως ζωὴ, γιὰ τελευταία φορὰ νὰ κατεβαίνει ἀνεπίστρεπτα στὰ σπλάγχνα τῆς γῆς. Δὲν θὰ ξαναντικρύσεις τὴν οἰκεία ὄψη. Ἦδη ἔχει ἀρχίσει ἡ διαδικασία τῆς ἀποσυνθέσεώς του. Ὁ πειρασμὸς νὰ ἀποφύγει κανεὶς τὴν ἐμπειρία δὲν εἶναι ἀμελητέος. Ἡ στρουθοκαμηλικὴ νοοτροπία τῆς ἐποχῆς μας προκρίνει τὸ νὰ ἀγνοοῦμε ἢ νὰ μὴν ἀντικρύζουμε τὴν πραγματικότητα, παρὰ νὰ τὴν προβάλλουμε πάνω στὴν ἀλήθεια. Προτιμᾷ κανεὶς νὰ βλέπει ἓνα κουτάκι παρὰ νὰ ἀντικρύζει ἓνα πτώμα. Τὸ πρῶτο εἶναι ἀπλὸ ἀντικείμενο. Τὸ σῶμα εἶναι νεκρὸ ὑποκείμενο. Βλέποντας τὸ πρῶτο ξεχνᾷς τὸ πρόσωπο. Ἀντικρύζοντας τὸ δεῦτερο θυμᾷσαι τὸ πρόσωπο, σκέπτεσαι τὸ θάνατό του, αἰσθάνεσαι τὴν ἀπειλή του. Καὶ αὐτὸ πονᾷ.

Δ. Βαθύτερα αἷτια τοῦ αἰτήματος τῆς καύσης

Πέραν ὅμως τῶν διαφορῶν προφάσεων ὑπάρχουν βαθύτερα αἷτια τῆς ἐπίμονης ἐπιλογῆς τῆς καύσεως τῶν νεκρῶν:

³ Μητρ. Μεσσηνίας Χρυσόστομου (Σαββάτου): Ταφή ἢ καύση τῶν νεκρῶν; Ἡ ἀπάντηση τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας καὶ τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα, *ΙΘΩΜΗ*, ἀρ. τεύχ. 57 (58), 2008, σ. 12.

α. Ὁ μηδενιστικὸς τρόπος ζωῆς

Ἡ κοινωνία μὲ τὴν καύση τῶν νεκρῶν προσυπογράφει τὸ μηδενισμό τῆς. Μιὰ κοινωνία ποὺ δὲν ἀντέχει τὸν ἄνθρωπο οὔτε στὴν ἀσθένειά του, οὔτε στὴν ἀδυναμία του, οὔτε στὸ θάνατό του, μιὰ κοινωνία ποὺ καίει τοὺς νεκρούς τῆς, μιὰ κοινωνία ποὺ καταστρέφει καὶ τὴν ἀνάμνηση τῆς ζωῆς καὶ τὴν ἐνθύμηση τῶν μελῶν τῆς -αὐτὸ εἶναι τὰ λείψανα-, μιὰ κοινωνία ποὺ κάνει τὴν ἀρχὴ τοῦ ἀνθρώπου τεχνητὴ καὶ ἐπλεκτικὴ καὶ τὸ τέλος του ὀριστικὸ καὶ ἀμετάκλητο, μιὰ κοινωνία ποὺ ἀρνεῖται τὴν πνοὴ τοῦ αἰώνιου καὶ ἐγκλωβίζεται στὴν ἀσφυξία τοῦ ἐφήμερου, τί σχέση μπορεῖ νὰ ἔχει αὐτὴ ἢ κοινωνία μὲ τὴ ζωὴ; Ἀκόμη καὶ οἱ ἄθεοι ὑπογράμμιζαν τὴν ἀνάμνηση τῶν ἐπίγειων θεῶν τους μὲ ταριχεύσεις τῶν σωμάτων τους (περίπτωση Λένιν) ἢ ὅπου αὐτὸ δὲν ἦταν δυνατόν μὲ κατασκευές ἀγαλμάτων καὶ ψεύτικων ὁμοιωμάτων.

Φαίνεται πὼς τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ ἀνθρωπισμοῦ χωρὶς Θεό, τοῦ πολιτισμοῦ χωρὶς ἀξίες καὶ τοῦ μηδενισμοῦ χωρὶς σκοπὸ, τὸ ἀποτέλεσμα τῆς σύγχυσης τῆς ἀθεΐας εἶναι ἡ ἐξαφάνιση τοῦ ἀνθρώπου, ἡ καύση καὶ τοῦ τελευταίου ὑπολείμματός του. Ἡ καύση τῶν νεκρῶν ὁδηγεῖ στὴν καύση τῆς ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας.

β. Ἡ ἐπιθυμία ἀποθρησκευτικοποιήσεως τῆς κοινωνίας

Στὴν ἀναζωπύρωση τοῦ ὅλου θέματος ὁδηγεῖ καὶ μιὰ προσπάθεια πρόκλησης τῆς Ἐκκλησίας καὶ σταδιακῆς νέκρωσης τοῦ αἰσθητηρίου τῆς πίστεως. Ἡ ἔννοια τῆς αἰωνιότητος ὅλο καὶ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τῆς ζωῆς μας. Κάθε τι ποὺ τὴν ὑπενθυμίζει καὶ διακριτικὰ τὴν ὑπογραμμίζει βαθμιαία γίνεται ἀνεπιθύμητο στὴν ἀποδοχὴ του καὶ ἐνοχλητικὸ στὴν πρακτικὴ του.

Ἡ ταφή ἔχει μιὰ τελετουργία ἐμφανῶς πιὸ ἔντονη ἀπὸ τὴν καύση. Ἡ προσπάθεια εἰσαγωγῆς τῆς καύσης δημιουργεῖ μιὰ ἀπότομη ἀλλοίωση στὰ κοινωνικά μας ἤθη καὶ εἰσάγει εἰκόνες, παραστάσεις καὶ λογικὴ ἐντελῶς ξένες πρὸς τὶς ἐπικρατοῦσες στὸν τόπο μας. Αὐτὸ τὸ νέο σκηρικὸ καίρια προσβάλλει τὸ μονοπώλιο τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ μεταφυσικῆς εἰκόνας τῆς κηδεῖας ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ταφή. Ἡ ταφή εἶναι περισσότερο μυστήριον, ἐνῶ ἡ καύση τελετὴ ἢ διαδικασία.

Πρόσφατα δημοσιεύθηκε ἄρθρο τοῦ Χρήστου Γιανναρᾶ μὲ τίτλο «Γιατί τόσο ἀντιμεταφυσικὸ μένος;»⁴ στὸ ὁποῖο ὑποστηρίζει ὅτι ὅλη ἡ δῆθεν ἐκσυγχρονιστικὴ νοοτροπία τῶν τελευταίων ἐτῶν στὸν τόπο μας, στὴν οὐσία χτυπάει τὸν πολιτισμὸ καὶ τὴν παράδοσή μας, μὲ ἐργαλεῖο καὶ λογικὴ ἐντελῶς ξένα πρὸς τὴν ταυτότητά μας. Ἀποτελεῖ «συμπλεγματικὴ ἀντιμεταφυσικὴ μονομανία» ποὺ ἐδράζεται σὲ μιὰ «βασανιστικὴ ψυχολογικὴ ἀνασφάλεια». Καὶ ὄχι μόνον.

⁴ Γιανναρᾶ Χρήστου: Γιατί τόσο ἀντιμεταφυσικὸ μένος; *ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, 23.8.2009.

γ. Ἡ κυριαρχία τῆς χρηστικῆς ἀντίληψης εἰς βάρος τοῦ σεβασμοῦ καὶ τῶν ἀξιῶν

Ἡ πρακτικὴ καὶ χρηστικὴ ἀντίληψη ἔχουν ἐπικρατήσει καὶ μᾶς ἔχουν πείσει γιὰτὶ μέσα στὴν καρδιά μας ἔχει ἔντονα ἀδυνατήσῃ ἡ πνευματικὴ καὶ βιωματικὴ διάσταση τοῦ γεγονότος. Τὸ ἀληθινὸ καὶ ὠραῖο ἔχει ὑποταγεῖ στὴ γύμνια καὶ σκληρότητα τῆς ὀρθολογιστικῆς πρακτικῆς. Ὅλα γίνονται βιαστικὰ καὶ τυπικὰ. Ὅ,τι ὅμως δὲν ἔχει ὑπομονὴ δὲν ἔχει οὔτε βάθος οὔτε διάρκεια. Οὔτε ρίζες οὔτε αἰωνιότητα. Ἔτσι φέλνουμε «αἰωνία ἢ μνήμη», ἀλλὰ ταυτόχρονα ἡ δική μας μνήμη εἶναι σφιχτὰ κλεισμένη· προσπαθοῦμε νὰ ξεχάσουμε.

Συχνὰ ἀκούγεται τὸ λογικοφανὲς ἐπιχείρημα: ἀφοῦ ἡ Ἐκκλησία κηδεύει κάποιον ποὺ ἔχει ἀπανθρακωθεῖ ἀπὸ ἀτύχημα χωρὶς καμμία δυσκολία ἢ ἐπιφύλαξη, γιὰτὶ νὰ δυσκολεῦεται νὰ ἀποδεχθεῖ τὴν καύση κάποιου ποὺ οἰκαιοθελῶς τὴν ἐπιλέγει; Ἡ ἀπάντηση εἶναι ὅτι ἄλλο καίγεται ἓνας ζωντανὸς καὶ ἄλλο καῖμε ἓνα νεκρὸ. Τὸ πρῶτο εἶναι τραγικὸ ἀτύχημα. Τὸ δεύτερο ἀδικαιολόγητη βία.

Ἐπὶ περὶ περίπτωση ποὺ ἡ Ἐκκλησία ἐκδηλώνει τὸν σεβασμὸ τῆς μετὰ καύση. Ὅταν παλιώσουν κάποια ἄμφια ἢ ὅταν ὑπάρχουν εἰκόνες κατεστραμμένες, τότε ἡ ἴδια ἡ Ἐκκλησία ποὺ θεωρεῖ ἀσέβεια τὴν καύση τῶν εἰκόνων -αὐτὸ ἔκαναν οἱ εἰκονομάχοι- τίς καίει γιὰ νὰ τίς προφυλάξῃ ἀπὸ βεβήλωση.

Τέλος, δὲν εἶναι λίγοι αὐτοὶ ποὺ ἐπικαλοῦνται καὶ οἰκονομικοὺς λόγους γιὰ τὴν καύση, ἄσχετα ἂν τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ δὲν φαίνεται ἀντικειμενικὰ νὰ εὔσταθεῖ. Ἡ ἀναγωγή ὅμως καὶ μόνον τοῦ θέματος τοῦ θανάτου καὶ τοῦ λειψάνου τοῦ σώματος σὲ οἰκονομικὴ λογικὴ τί ἄλλο δείχνει παρὰ ὅτι οἱ ἀξίες καὶ οἱ ἰδέες τελοῦν ἐν διωγμῷ στὶς κοινωνίες μας;

δ. Λάθη καὶ σφάλματα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς καὶ πρακτικῆς

Στὸ σημεῖο αὐτό, ἀξίζει νὰ γίνῃ ἀναφορὰ καὶ στὴν ἀσέβεια ἢ ὅποια συχνὰ ἐπιτελεῖται ἀπὸ ἐμᾶς τοὺς κληρικοὺς. Ἡ ζωὴ μας ὄχι μόνον ἀπέχει ἀπὸ τὸν λόγον μας, ἀλλὰ κάποιες φορὲς διαψεύδει τὴν πίστη καὶ θεολογία μας. Στὴν κατάστασιν ποὺ ἐπικρατεῖ στὰ κοιμητήρια εἴμαστε ἀναντίρρητα συνυπεύθυνοι κι ἐμεῖς. Καὶ ἡ συμπεριφορὰ μας καὶ ἡ ἀπουσία ἐκκλησιαστικῆς αἰσθητικῆς καὶ ὁ σκληρὸς λόγος μας, ἔχουν ὡς συνέπεια ἀντὶ νὰ λειτουργοῦμε ἀνακουφιστικὰ, παρηγορητικὰ καὶ ἐνισχυτικὰ, νὰ αὐξάνουν συχνὰ τὸν πόνον καὶ νὰ ἀποδυναμώνουν τὴν πίστη. Στὴν καλύτερη περίπτωσιν, ἔχουμε ὑποτάξῃ τὴν προσευχὴ στὶς ἀπαιτήσεις τῆς κοσμικῆς ψυχολογίας, καὶ ἔχουμε ἐκφυλίσῃ τὸ μυστήριον τοῦ θανάτου γιὰ τὸ ὅποιο μιλοῦμε σὲ τελετὴ τὴν ὅποια καταστρέψαμε.

Ἐπίσης, δὲν ποιμοῖν σωστὰ οὔτε κατηχοῦμε τὸν λαὸν μὲ λόγον καὶ ζωὴν. Θεωροῦμε ὡς ἐχθροὺς καὶ πολέμιους κάποιους ποὺ δὲν μᾶς κατανοοῦν καὶ ὄχι ἐμᾶς ποὺ ἡ ζωὴ μας καταργεῖ τὰ ἐπιχειρήματά μας. Δὲν κατανοοῦμε τὴν ἀλλαγὴν

τῶν καιρῶν, τοῦ τρόπου σκέψης τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν κοινωνιῶν καὶ ἐφη-
συχάζουμε ἐπαναπαυόμενοι στὸ μεγαλεῖο τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ παρελθόντος μας.
Κι ἔτσι ὁ μὲν λόγος μας δὲν εἶναι πειστικός γιατί δὲν εἶναι κατανοητός, ἡ δὲ ζωὴ
μας γιατί δὲν ἐμπνέει.

Ε. Τὸ σήμερα καὶ τὸ χθές

Στὸ σημεῖο αὐτό, ἄς ἐπιχειρήσουμε μία περιγραφικὴ σύγκριση τοῦ παρελ-
θόντος τῆς παραδοσιακῆς ταφῆς μὲ τὴ σύγχρονη πρακτικὴ της, στὸ πλαίσιο μιᾶς
μεγαλουπόλεως.

Ἡ σημερινὴ εἰκόνα

Σὲ μιὰ πόλη μεγάλη σὰν τὴν Ἀθήνα ἔχει πλέον δημιουργηθεῖ μιὰ νέα εἰκόνα
τῆς κηδείας. Ὁ νεκρὸς δὲν διανυκτερεύει στὸ σπίτι του, ἀλλὰ σὲ ψυγεῖο. Οὔτε
θαύεται τὴν ἐπομένη, ἀλλὰ συνήθως καθυστερεῖ. Οἱ γείτονες, ἀποξενωμένοι ὁ
ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλο καὶ ἐρμητικὰ κλεισμένοι στὸν ἑαυτό του ὁ καθένας, ἀρνοῦνται
τὸ θέαμα καὶ τὴν κατάσταση ποὺ δημιουργεῖ. Ἡ ἐκφορὰ τοῦ νεκροῦ δὲν γίνεται
πλέον ἀπὸ τὸ σπίτι του -τὸν τόπο τῆς ἐκφράσεώς του- ἀλλὰ ἀπὸ τὸ δημόσιο κοι-
μητήριο -τὸν τόπο τῆς δημοτικῆς ἐκμεταλλεύσεώς του, ποὺ συνήθως μάλιστα
ἀποκαλεῖται νεκροταφεῖο. Ἔτσι δὲν τὸν ξαγρυπνοῦμε.

Ὁ χῶρος ἀποχαιρετισμοῦ τοῦ νεκροῦ εἶναι τὸ ἀπρόσωπο περιβάλλον μιᾶς
ψυχρῆς αἴθουσας ἐνὸς κοιμητηρίου, καὶ μάλιστα μαζί μὲ ἄλλους. Τὸ γεγονός χάνει
τὴ μοναδικότητά του. Οἱ μεταφορεῖς τῆς σωροῦ, οἱ νεκροθάπτες, οἱ ψάλτες εἶναι
ἄγνωστοι, ποὺ πληρῶνονται καὶ ποὺ συνεχῶς αὐτὴ τὴ δουλειὰ κάνουν. Πρόσωπα
ἐθισμένα καὶ ὡς ἄγνωστα ἐντελῶς ἀμέτοχα στὴν ἱερότητα ἢ τουλάχιστον στὸ
συναισθηματικὸ δρᾶμα τῆς ἀκολουθίας καὶ στὸ πραγματικὸ τῆς οἰκογενείας. Οἱ
φίλοι καὶ οἱ γνωστοὶ δὲν συμμετέχουν ἐνεργὰ στὴν πρακτικὴ διαδικασίαν τῆς
κηδείας. Ἀπλὰ, παρακολουθοῦν παθητικά.

Ὁ ἱερέας, τὸ ἴδιο κουρασμένος, ψυχρὸς καὶ ἀδιάφορος. Ὅπως ὁ γιατρὸς
ἔχει συνηθίσει τοὺς ἀσθενεῖς, αὐτὸς ἔχει συνηθίσει νὰ βλέπει τοὺς νεκρούς.
Ἀδυνατεῖ νὰ συμμετάσχει. Τὰ λερωμένα του ἄμφια, ἡ σκληρὴ καὶ ξερὴ ἀπὸ τὸν
κόπο καὶ τὴ συνήθεια φωνῆ του, ἡ μπουχτισμένη μορφή του, δίπλα στὸν κακό-
γουστο διάκοσμο -ἀπογοητευτικὸ ἀποτέλεσμα τυποποιημένης ἐπαγγελματικῆς
διαδικασίας καὶ ὄχι εὐλαβοῦς εὐαισθησίας προσφιλῶν προσώπων-, τὰ χιλιοπατη-
μένα χαλιά, τοὺς ἀνούσιους λόγους, καὶ τὶς παγερές ὄψεις τῶν δημοτικῶν ὑπαλ-
λήλων τοῦ κοιμητηρίου καὶ τὶς ἐπαγγελματικὲς τῶν ἐργολάβων, δεμένες μὲ τοὺς
δυτικὸπληκτους ξελαρυγγισμούς μιᾶς παράταιρης χορωδίας ἢ τὴν μοιρολογικὴ
φωνὴ ἐνὸς ψάλτη τῆς παλαιολιθικῆς ἐποχῆς συνθέτουν μιὰ εἰκόνα ποὺ θυμίζει πιὸ
πολὺ τὸ θάνατο ἀπ' ὅσο ὁ ἴδιος ὁ νεκρὸς.

Ἡ κηδεῖα κατήντησε νὰ εἶναι περισσότερο μιὰ τελετὴ συμπαραστάσεως στοὺς συγγενεῖς παρὰ μιὰ ἐκκλησιαστικὴ πράξη συντόνου καὶ ἐντόνου προσευχῆς γιὰ τὸν ἀποθανόντα. Μιὰ πράξη ἀνθρώπινης παρηγοριᾶς παρὰ μιὰ κίνηση ἐκζητήσεως τῆς θεϊκῆς παρακλήσεως. Κάτι ποὺ γίνεται γι' αὐτοὺς ποὺ μένουν πίσω παρὰ κάτι ποὺ ἐπιτελεῖται γι' αὐτὸν ποὺ ἀναχωρεῖ.

Ὅλο αὐτὸ τὸ σενάριο δημιουργεῖ τέτοια τραυματικὴ ἐμπειρία συναισθηματικῆς καὶ ἰδεολογικῆς ἀηδίας ποὺ, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἐπαναλαμβάνεται, θέλουν κάποιοι ὀριστικὰ νὰ τὴν ξεχάσουν. Καὶ ἐπειδὴ αὐτὸ δὲν γίνεται, θέλουν νὰ ὑποβαθμίσουν τὸ γεγονός. Αὐτὸ εὐκόλα στὶς μέρες μας ὁδηγεῖ στὴν πρόταση γιὰ καύση τῶν νεκρῶν.

Ἡ πραγματικότητα τοῦ παραδοσιακοῦ παρελθόντος

Δίχως νὰ πέσουμε στὴν παγίδα μιᾶς ἐξωραϊσμένης παρελθοντολογίας, νομίζω δὲν θὰ ἀδικούσαμε τὴν ἀλήθεια ἂν λέγαμε ὅτι τὸ παρελθὸν εἶχε πολὺ περισσότερη ἀνθρωπιά, σεβασμὸ καὶ ὑπογραμμισμένα τὰ πρόσωπα. Καὶ αὐτὸ συνεχίζεται μέχρι σήμερα σὲ ἄρκετὰ χωριά.

Οἱ κοινωνίες ἦταν μικρότερες, οἱ δεσμοὶ καὶ οἱ σχέσεις πολὺ πιὸ ἔντονες καὶ αὐθεντικές. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ συμμετοχὴ τοῦ καθενὸς σὲ τόσο ἰδιαίτατες στιγμὲς πολὺ πιὸ προσωπικὴ. Στὰ χωριά τὸ γεγονός τοῦ θανάτου ἦταν γεγονός ποὺ φαινόταν. Ἐπικέντρωνε τὸ ἐνδιαφέρον ὅλων. Μονοπωλοῦσε τὶς συζητήσεις. Ἔδινε ταυτότητα στὴν κοινωνικὴ ζωὴ τοῦ συνόλου. Γι' αὐτὸ καὶ τὸ ἐπισφράγισμα τοῦ θανάτου, ἡ κηδεῖα καὶ ἡ ταφὴ εἶχαν σεβασμὸ, χρόνο, διάρκεια καὶ προσωπικὴ συμμετοχὴ.

Ἀπ' ὅπου περνοῦσε ἡ κηδεῖα, σταματοῦσε κάθε κοσμικὴ ἢ ἐμπορικὴ συναλλαγὴ. Οἱ καταστηματάρχες κατέβαζαν τὰ στόρια -στὴ Θράκη καὶ τὴ Μικρὰ Ἀσία, ἀκόμη καὶ οἱ τοῦρκοι καὶ οἱ μωαμεθανοί-, ὅλοι σταυροκοπιόνταν, σταματοῦσε καὶ τὸ ἀντίθετο ρεῦμα τῆς κυκλοφορίας γιὰ νὰ ἀποδώσει κι αὐτὸ τὸν σεβασμὸ του.

Ἡ ἴδια εἰκόνα διατηρεῖται σήμερα καὶ στὰ μοναστήρια. Ὅλα ἐπιτελοῦνται μὲ μοναδικὴ προσοχὴ στὶς λεπτομέρειες -αὐτὲς ὑπογραμμίζουν τὴν πίστη μας στὸ μυστήριον καὶ τὸ σεβασμὸ μας σ' αὐτὰ ποὺ διακηρύττουμε. Ἄν ἡ Ἐκκλησία δὲν μπορεῖ νὰ πεῖ ναι στὴν καύση τῶν μοναχῶν, δὲν μπορεῖ νὰ συγκατατεθεῖ ποτὲ καὶ μὲ τὴν καύση τοῦ οἰουδήποτε πιστοῦ της.

Σήμερα στὴν ἐκταφὴ, ὁ ἀρμόδιος ὑπάλληλος τοῦ Δήμου, ἔχει τὰ γάντια του γιὰ νὰ μὴν μολυνθεῖ, ἀπλώνει μιὰ τυποποιημένη σακκούλα «σκουπιδιῶν» ἢ «ἀπορριμμάτων» -ἔτσι γράφει ἡ κορδέλλα- ἀπὸ τὸν Βασιλόπουλο ἢ τὸν Μαρινόπουλο καὶ ἀρχίζει βιαστικὰ νὰ σκάβει καὶ νὰ ψάχνει γιὰ τὰ ὀστά. Δίπλα του, ἔνα καταλερωμένο καρτσάκι γεμᾶτο χῶματα, ἄχρηστα ἀντικείμενα καὶ ἐργαλεῖα, τὸ

Ίδιο μὲ τὸ ὁποῖο γίνεται ἡ μεταφορὰ τῶν σκουπιδιῶν τοῦ κήπου, σοῦ ὑπενθυμίζει ἀπάνθρωπα τὸ ἐνδεχόμενον νὰ δεῖς τὸν ἀγαπημένο σου ἄλειωτο σκουπίδι νὰ πετιέται σὲ μιὰ γωνιὰ γιὰ ἓνα ἀκόμη χρόνο. Ὁ ἄνθρωπος ποὺ τὰ κάνει αὐτὰ ἐδῶ πληρώνεται. Σοῦ εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ τοῦ πείς νὰ προσέξει μὴπως κάτι παραμείνει θαμμένο. Μπορεῖ καὶ νὰ θυμώσει.

Τὸ παρελθὸν καὶ ἐδῶ εἶναι διαφορετικὸ· γυναῖκες μὲ καθαρὲς λεκάνες, ἄνδρες μὲ κασμάδες καὶ φτυάρια -ποὺ ἄφησαν γιὰ τὴ μέρα τὴ δουλειὰ τους-, ὁ παπὰς καὶ οἱ συγγενεῖς πηγαίνουν γιὰ τὴν ἐκταφή. Ἀπλώνουν πρῶτα ἓνα πεντακάθαρο σεντόνι ἢ μιὰ ἀχρησιμοποίητη πετσέτα, ὅλα ἄσπρα, καὶ μέσα σὲ ὑποβλητικὴ ἡσυχία, μὲ συγκίνηση καὶ ἀγωνία, στὸν ἀπόμερο χῶρο τοῦ κοιμητηρίου, δίχως θορύβους ἐπιτελεῖται ἡ ἱεροτελεστία τῆς ἐκταφῆς. Ἄντι γιὰ γάντια ἢ ἀμεσότητά τοῦ δέρματος. Ἄντι γιὰ ἀδικαιολόγητος φόβος, ὁ πόθος τῆς καινούργιας συναντήσεως. Ἄντι γιὰ ψυχρὴ, ἐπαγγελματικὴ βιασύνη, ἢ τρυφερότητα τῶν αἰσθημάτων καὶ ἡ ὑπομονὴ τοῦ σεβασμοῦ. Ὁ χρόνος τραβάει, διαρκεῖ. Ὅλα πλένονται ὄχι σὲ φορμὸλη ἢ ἄλλα χημικά, ἀλλὰ σὲ ἀγνὸ κρασάκι ἀπὸ τὸ ἀμπέλι - ἄσπρο γιὰ νὰ μὴν μαυρίσουν τὰ ὀστᾶ- καὶ μὲ πεντακάθαρο νερό. Ἔτσι ξανα-συναντᾷ κανεὶς τὸ τελευταῖο ὑπόλειμμα τοῦ θησαυροῦ τοῦ προσώπου. Αὐτὸ εἶναι ἀδύνατο νὰ σκεφθεῖ κανεὶς νὰ τὸ κάψει. Δὲν μπορεῖ. Οὔτε ἡ φύση δὲν κατάφερε ἀπὸ μόνη της νὰ τὸ ἐξαφανίσει.

Σίγουρα ἡ εἰκόνα αὐτὴ μὲ κανένα τρόπο δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἐπανέλθει στὴ σημερινὴ πραγματικότητα τῶν πόλεων. Ἡ γνώση ὅμως καὶ ἡ διαρκὴς ἀνάμνησή της εἶναι βασικὴ προϋπόθεση στὴ διαμόρφωση μιᾶς σύγχρονης πνευματικῆς πρακτικῆς, συμβατῆς μὲ τὰ δεδομένα τῆς σημερινῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος καὶ τῆς αἰώνιας καὶ διαχρονικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀλήθειας.

Ἡ κηδεῖα ἀπὸ ὑπόθεση δημοτικῆς ἐκμεταλλεύσεως πρέπει νὰ ξαναγίνει ἱερὴ πράξη καθαρὰ ἐκκλησιαστικῆς φύσεως.

ΣΤ. Ἱστορία/παράδοση

Ἀπὸ τὴ Μινωικὴ καὶ Μυκηναϊκὴ ἀκόμη ἐποχὴ, στὸν τόπο μας βλέπουμε τὴν παράδοση τῆς κήδευσης καὶ ταφῆς τῶν νεκρῶν νὰ συνδέεται μὲ βαθειὰ φιλοσοφικὴ, συναισθηματικὴ σημασία, ὅπως αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τὰ σχετικὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα (τάφοι, ἀντικείμενα) ἀλλὰ καὶ κείμενα (Πλουτάρχου, Βίος Λυκούργου). Ἡ ταφὴ τῶν νεκρῶν ἐθεωρεῖτο κατ' ἐξοχὴν ἱερὸ καθῆκον, ἡ στέρηση δὲ τῆς τιμῆς τοῦ ἐνταφιασμοῦ μεγάλο κακὸ. Οἱ ἀρχαῖοι μας πρόγονοι ἔθαβαν τοὺς νεκροὺς στὴν πόλη, τοὺς περιτύλιγαν μὲ σινδὸνα ἐρυθροῦ χρώματος καὶ ὑπεστρώνυαν τὸν τάφο μὲ φύλλα ἐλίᾶς. Ἡ περίοδος τοῦ πένθους ἦταν σχετικὰ σύντομη, 11-12 μέρες, καὶ ὀλοκληρωνόταν μὲ μιὰ θυσία.

Οἱ τόποι ταφῆς βρισκόταν ἐκτὸς τῆς πόλεως εἰς σὲ καθορισμένους τόπους, τὰ νεκροταφεῖα, εἴτε σὲ ἰδιόκτητους κήπους, ὑπὸ τὴν μορφή ἀτομικῶν ἢ καὶ οἰκογενειακῶν τάφων. Σὲ περιπτώσεις διακεκριμένων προσώπων, ἡ ταφή λάμβανε χώρα ἐντὸς τῆς πόλεως σὲ δημόσιους χώρους.

Στὴν Ὀμήρου Ὀδύσσεια, χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Ἑλπήνορος, ὁ ὁποῖος ἐκλιπαρεῖ τὸν Ὀδυσσεῦ νὰ θάψει τὸ ἄταφο καὶ ἄκλαυστο σῶμα του⁵, ὅπως καὶ τὸ παράπονο τοῦ Ὀδυσσεύως, ὁ ὁποῖος ὑπὸ τὴν ἀπειλὴ ναυαγίου ἐκφράζει τὴ θλίψη του ποὺ δὲν θὰ πέσει μαχόμενος ὥστε νὰ ἀπολαύσει τῶν ἐνταφίων τιμῶν⁶.

Τὸ ἴδιο καὶ στὴν Ἰλιάδα τοῦ Ὀμήρου. Οἱ δύο μεγαλύτερες μάχες τοῦ Τρωϊκοῦ Πολέμου ἔγιναν γιὰ διεκδίκηση νεκροῦ σώματος: τοῦ Πατρόκλου καὶ τοῦ Ἑκτορα. Ὀλόκληρη ἡ Ραψωδία Ρ περιλαμβάνει τὶς μάχες ποὺ ἔγιναν γιὰ τὸ νεκρὸ σῶμα τοῦ Πατρόκλου, ἀφοῦ ὁ Ἑκτορας πῆρε πάνω του τὴν πανοπλία τοῦ Ἀχιλλέα. Εἶναι ὅμως πολὺ ἐνδιαφέροντα καὶ τὰ ὅσα ἀναφέρονται στὴ Ραψωδία Ω, ὅπου οἱ θεοὶ ἐπεμβαίνουν γιὰ νὰ λάβει τέλος ἡ ἀνόσια συμπεριφορὰ τοῦ Ἀχιλλέα στὸ πτώμα τοῦ Ἑκτορα, ὅπως καὶ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Πρίαμος γονυπετῶς ἰκετεύει νὰ τοῦ δοθεῖ τὸ σῶμα τοῦ γιουῦ του. Ὁ Ἀχιλλέας κάμπτεται καὶ δίνει ἐντολὴ νὰ τὸ πλύνουν, νὰ τὸ μυρώσουν καὶ νὰ τὸ τυλίξουν μὲ δύο κουβέρτες, δῶρα τοῦ Πριάμου στὸν ἴδιο, τελικὰ δὲ ὁ ἴδιος τὸ τοποθετεῖ ἐπάνω στὸ ἄρμα τοῦ βασιλέως τῶν Τρώων, καταπαύουν οἱ ἐχθροπραξίες καὶ ἀποδίδεται ἡ δέουσα τιμὴ στὸ νεκρὸ σῶμα τοῦ Ἑκτορα.

Κατὰ τὸν Δημοσθένη⁷ καὶ τὸν Λυσία, ἡ παράλειψη τοῦ καθήκοντος τοῦ ἐνταφιασμοῦ λογίζεται ὡς βαρὺ ἔγκλημα. Ἡ καύση ποτὲ δὲν ἐπικράτησε σὲ αὐτὸν τὸν τόπο. Εἶναι ἐντελῶς καινοφανῆς συνήθεια, ξένη στὴν ψυχολογία καὶ παράδοσή μας. Μᾶς δυσκολεύει νὰ ἀντικαταστήσουμε κάτι πολὺ βαθύ, ἀνθρώπινο, σεβαστικὸ καὶ ἱερὸ μὲ κάτι ξένο καὶ βίαιο.

Πλεῖστες ὅσες ἀναφορὲς σχετικὲς μὲ τὴν παράδοση τῆς ταφῆς τῶν νεκρῶν καὶ τῆς σημασίας τῆς ἀποδόσεως τῶν σχετικῶν τιμῶν μπορεῖ νὰ βρεῖ κανεὶς σὲ ἀρχαιοελληνικὰ κείμενα, σὲ ἱστορικὲς περιγραφές⁸. Ἀνάλογα στοιχεῖα φανερῶνουν τὴν κοινὴ παράδοση ταφῆς τῶν Περσῶν, Σκυθῶν, Μήδων, Αἰγυπτίων, Κινέζων. Ἰαπώνων, Κελτῶν, Γερμανικῶν φύλων, Μουσουλμάνων κ.λπ.

⁵ Ὀμήρου Ὀδύσσεια, Λ 560 κ. ἐξ.

⁶ Ὀμήρου Ὀδύσσεια, Ε 300-311.

⁷ Λόγος κατὰ Ἀριστογείτονος λόγος καὶ κατὰ Φιλίππου λόγοι.

⁸ Ὀμήρου Ἰλιάς Ψ 71, Αἰσχύλου Πέρσαι 405, Ξενοφῶντος Ἀπομνημονεύματα, Β' κεφ. ΙΙ, 13, Θουκυδίδου Α' 134 κ.ᾶ.

Ἡ ὕπαρξη τῶν κατακομβῶν καταδεικνύει ἐπίσης ἐναργέστατα καὶ τὴν ἐπικρατοῦσα παράδοση μεταξὺ τῶν Ρωμαίων. Παρὰ ταῦτα φαίνεται ὅτι τὸ ἔτος 250 π.χ. ὑπῆρχε καὶ ὡς παράλληλη πρακτικὴ, μάλιστα κατὰ περιόδους κυριαρχοῦσα, καὶ ἡ καύση τῶν νεκρῶν, ἡ ὁποία ἐξαλείφθηκε μὲ τὴν ἐπικράτηση τοῦ Χριστιανισμοῦ περίπου τὸ 400 μ.Χ.

Z. Πρακτικὴ τῶν ἄλλων χριστιανικῶν ὁμολογιῶν

Στὴ Δύση ἔξαρση τοῦ αἰτήματος τῆς καύσης τῶν νεκρῶν ἐμφανίσθηκε μετὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, μὲ κύριο ἐπιχείρημα τοὺς κινδύνους τῆς μόλυνσεως ποὺ ἐγκυμονοῦσαν οἱ συνήθειες τῆς ταφῆς. Ἔτσι δημιουργήθηκαν συνδεσμοὶ ὑπὲρ τῆς καύσεως, ἀρχικὰ μὲν στὴ Γαλλία, στὰ τέλη δὲ τοῦ 19^{ου} αἰῶνος καὶ στὴν Ἑλβετία, Γερμανία καὶ Ἀγγλία. Αὐτὸ ὁδήγησε στὴν κατασκευὴ κρεματορίων, παρὰ τὴν ἀντίδραση τῆς Καθολικῆς ἐκκλησίας, ἡ ὁποία διὰ τοῦ Συνοδικοῦ τῆς Κανόνος 1203 ἀπαγόρευσε ρητὰ τὴν καύση καὶ τὴ συμμετοχὴ τῶν πιστῶν τῆς σὲ σωματεῖα ἢ συνδέσμους καύσης νεκρῶν. Τοῦτο διότι ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ καύση παρεκκλίνει τῆς Χριστιανικῆς παραδόσεως, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀπετέλεσε ἐπιλογὴ ἀπίστων καὶ ἀντιδραστικὴ πρακτικὴ ἐχθρῶν τῆς ἐκκλησίας (Ἐλευθεροτεκτόνων κ.ἄ.), οἱ ὁποῖοι μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν θέλησαν νὰ δείξουν τὴν περιφρόνησίν τους στὴ διδασκαλία τῆς ἐκκλησίας.

Ἡ Καθολικὴ ἐκκλησία ἀπαγόρευσε τὴν ἀπόδοση κάθε ἐκκλησιαστικῆς τιμῆς σὲ τέτοιες περιπτώσεις συνειδητῆς προσβολῆς τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, ὅπως καὶ τὴν τοποθέτηση τῆς τεφροδόχου σὲ ἐκκλησιαστικὸ νεκροταφεῖο. Ἐπιτρέπει τὴν ἐπιμνημόσυνη δέηση μόνον σὲ περιπτώσεις ποὺ κάποιος ἐκάη ὄχι κατὰ δικὴ του ἐπιθυμία ἀλλὰ κατὰ τὴν ἐπιλογὴ τρίτων συγγενικῶν του προσώπων.

Ἀντίθετα, ἀπὸ τὸ 1925 καὶ ἐντεῦθεν, ἡ παρακτικὴ τῶν βασικῶν προτεσταντικῶν ὁμολογιῶν εἶναι πολὺ ἀνεκτικὴ ἔναντι τῆς καύσης.

H. Προγενέστερες ἀποφάσεις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος

Ἀξίζει νὰ ἀναφέρουμε καὶ τὴν προαναφερθεῖσα ἀπόφαση τῆς Διαρκοῦς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, μὲ ἀφορμὴ τὸν προκληθέντα σάλο, ὁ ὁποῖος προέκυψε ἀπὸ τὴν ἄρνηση τοῦ γνωστοῦ μουσουργοῦ Δημητρίου Μητρόπουλου, νὰ ταφεῖ καὶ τὴν ἀντίστοιχη ἐπιθυμία του νὰ καεῖ καὶ ἡ στάχτη του νὰ τοποθετηθεῖ ἐντὸς λιτῆς ληκύθου.

Κατὰ τὸ ἔτος 1959, σύμφωνα μὲ τὸν ἐπικήδειο ποὺ ἐξεφώνησε ὁ πρόεδρος τοῦ Δ.Σ. τοῦ Ὁδείου Ἀθηνῶν Κυριακίδης, ὁ Μητρόπουλος δήλωνε ὅτι «μετὰ τὸν θάνατόν του, ἐπεθύμει νὰ μὴν τοῦ γίνῃ πολυτελὴς κηδεῖα, ἀλλὰ νὰ

ταφή χωρίς τελετουργίας, ὅτι τὸ σῶμα του ἔπρεπε νὰ καῖ καὶ ἡ λήκυθος ποὺ θὰ περιέκλειε τὴν τέφραν του θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι εὐτελοῦς ἀξίας, τοῦτο δὲ διότι τὸ σῶμα του τὸ ἔβλεπε γῆν καὶ σποδόν... ἐποθοῦσε δὲ διὰ τὸν ἑαυτὸν του τὴν ἀνυπαρξίαν καὶ ἔβλεπε τὸν θάνατον ὡς λύτρωσιν τῆς ψυχῆς».

Μὲ ἀφορμὴ λοιπὸν τὴν ἀπαγόρευση τοῦ ἀοιδίου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Θεοκλήτου Β' τελέσεως ἐκκλησιαστικῆς κηδείας ἐπὶ τῆς τέφρας τοῦ Μητροπολίτου⁹ ἐξεδόθη ἡ κάτωθι Ἱεροσυνοδικὴ Ἀπόφασις ὅπως:

- 1) *Ἡ Ἐκκλησία ἀρνῆται τὴν ἐπιτέλεσιν νεκρωσίμου ἀκολουθίας ἢ ἐπιμνημοσύνου Δειήσεως ὑπὲρ προσώπων ἅτινα οἰκεία ἢ τῶν οἰκείων βουλήσει ἐκάησαν ἅμα τῷ θανάτῳ αὐτῶν,*
- 2) *ἐκφρασθῶσι τῷ Μακαριωτάτῳ Ἀρχιεπισκόπῳ διὰ τὴν εὐθαρσῆ ἀπόφασιν αὐτοῦ ὅπως ἀρνηθῆ τὴν ἐκκλησιαστικὴν νεκρώσιμον ἀκολουθίαν εἰς τὴν τέφραν τοῦ Μητροπολίτου καὶ τῷ Σεβ. Ἀργολίδος διὰ τὴν διὰ τοῦ ἐγγράφου αὐτοῦ ὀρθὴν παρ' αὐτοῦ τοποθέτησιν τοῦ θέματος καὶ δοθεῖσαν τῇ Ἱερᾷ Συνόδῳ πολῦτιμον ἀφορμὴν πρὸς μελέτην καὶ λήψιν ἀποφάσεως ἐπὶ τοῦ ζητήματος, τὰ συγχαρητήρια τῆς Ἱερᾶς Συνόδου καὶ*
- 3) *τὰ περὶ Ἐγκυκλίου πρὸς τοὺς Σεβ. Ἱεράρχας ἀποφασισθῶσι κατὰ τὴν συνεδρίαν τῆς προσεχοῦς Παρασκευῆς.*

Ταῦτα δὲ καθ' ὅσον ἡ καῦσις τῶν νεκρῶν ἀντιβαίνει πρὸς τε τὸ πνεῦμα τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ τὴν πολιὰν Παράδοσιν τῆς Ἁγίας ἡμῶν Ἐκκλησίας.

Παρὰ ταῦτα, τελικῶς ἐδόθη ἡ ἄδεια εἰς ἱερέα καὶ ἐτέλεσε τρισάγιο ἐπὶ τῆς ληκύθου, πρᾶγμα ποὺ προκάλεσε τὶς ἀντιδράσεις ἀρκετῶν ἐκ τῶν ἱεραρχῶν, ὡς ἀναιρούσης τὴν προαναφερθεῖσα ἀπόφαση τῆς ΔΙΣ καὶ ὡς καθιερούσης τυπικὸν ταφῆς τῆς ληκύθου τῆς περιεχοῦσης τέφραν καέντος νεκροῦ¹⁰.

Τὸ θέμα ἐπανῆλθε στὴν ἐπικαιρότητα τὸ ἔτος 1999, ἡ δὲ Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ὀργάνωσε σχετικὴ ἡμερίδα τῆς ὁποίας μάλιστα τὰ πρακτικὰ καὶ τὰ συμπεράσματα δημοσιεύθηκαν σὲ ἀνάλογο τεῦχος.

Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν ὑπολοίπων Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν στὴν Εὐρώπη, Ἀμερικὴ, Βαλκάνια, Ρωσία, Ἀφρικὴ κ.λπ., ἐνῶ ἡ ἐμμονὴ στὴ διδασκαλία τῆς ταφῆς εἶναι καθολικὴ, στὴν πράξη φαίνεται ὅτι σιωπηρῶς μὲ τὸ πρόσχημα τῆς οἰκονομίας παρατηροῦνται ἐνίοτε παρεκκλίσεις, ἰδίως στὶς χώρες τοῦ Δυτικοῦ κόσμου, ὅπου ἡ καύση ἐπικρατεῖ.

⁹ «Παράδοξον τυγχάνει ἐν μέσαις Ἀθήναις, τῇ Πρωτευούσῃ Χώρας Ὁρθοδόξου, νὰ λαμβάνη χώραν καῦσις νεκρῶν, ἔστω καὶ νηπίων, παρὰ τὰς ἀπαγορευτικὰς Διατάξεις τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας, τὸ Ἀθηνῶν Θεόκλητος».

¹⁰ Ἐφημ. ΑΘΗΝΑΪΚΗ, 6/7/1962, ΒΗΜΑ, 8/7/1961 καὶ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, 20/7/1961.

Θ. Ἡ Ὁρθόδοξη παράδοση καὶ θεολογία

Στὴν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας μας βέβαια, ἡ ταφή ἀποτελεῖ πάγια πρακτική. Ἀπὸ τὴν Παλαιὰ ἀκόμη Διαθήκη, στο βιβλίο τῆς Γενέσεως παρουσιάζεται ἡ ταφή τῆς Σάρρας, τοῦ Ἀβραάμ, τῆς Δεβώρας, τῆς Ραχήλ, τοῦ Ἰσαάκ, τῆς Ρεβέκκας, τοῦ Ἰωσήφ, τοῦ Μωϋσέως κ.λπ., μάλιστα δὲ ἡ κήδευση τοῦ Ἰακώβ τῆ ἀδεία τοῦ Φαραὼ ὑπὸ τοῦ Ἰωσήφ καὶ τῶν ἀδελφῶν του (Γεν. ν' 3).

Ἡ ἀποφυγὴ τῆς ταφῆς ἐθεωρεῖτο ὡς βαρύτερη τιμωρία: *«ἐν θανάτῳ νοσηρῶ ἀποθανοῦνται, οὐ κοπήσονται καὶ οὐ ταφήσονται· εἰς παράδειγμα ἐπὶ προσώπου γῆς ἔσονται καὶ τοῖς θηρίοις τῆς γῆς καὶ τοῖς πετεινοῖς τοῦ οὐρανοῦ»*¹¹. Ἡ περίπτωση μὴ ταφῆς ἐθεωρεῖται μεγάλο κακὸ¹² ἢ ἐκδίκηση καὶ τιμωρία τοῦ Θεοῦ¹³.

Τὸ ἴδιο καὶ ἡ φροντίδα τοῦ νεκροῦ σώματος ἀποτελεῖ ἔκφραση σεβασμοῦ πρὸς τὸν νεκρὸ ἀλλὰ καὶ ἀπόδειξη τῆς συνεχιζόμενης ζωῆς του. Ἔτσι αὐτὸ ἐκφράζεται μὲ τὸ κλείσιμο τῶν ματιῶν τοῦ νεκροῦ, *«Ἰωσήφ ἐπιβαλεῖ τὰς χεῖρας αὐτοῦ ἐπὶ τοὺς ὀφθαλμούς σου»*¹⁴, μὲ τὴν ἔνδυση τῶν προσφιλῶν ἐνδυμάτων τοῦ νεκροῦ¹⁵ μὲ τὴν πάνδημη κήδευση, *«καὶ ἐκοιμήθη Ἀσά καὶ ἔθαψαν αὐτὸν ἐν μνήματι, ᾧ ὤρυξεν ἑαυτῷ ἐν πόλει Δαυὶδ, καὶ ἐκοίμησαν αὐτὸν ἐπὶ κλίνης καὶ ἔπλησαν ἀρωμάτων καὶ γένη μύρων μυρεψῶν καὶ ἐποίησαν αὐτῷ ἐκφορὰν μεγάλην ἕως σφόδρα»*¹⁶.

Ἀλλὰ καὶ στὴν Καινὴ Διαθήκη γίνεται ἀναφορὰ στὴν ταφή τοῦ Τιμίου Προδρόμου: *«καὶ προσελθόντες οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ ἤραν τὸ σῶμα καὶ ἔθαψαν αὐτό, καὶ ἐλθόντες ἀπήγγειλαν τῷ Ἰησοῦ»*¹⁷. Ἐπίσης βλέπουμε νὰ ἀποδίδεται τιμὴ στὸ νεκρὸ σῶμα τῆς Ταβιθά μὲ τὸ λούσιμο¹⁸, εἰς δὲ τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου μὲ τὰ ἀρώματα (*«μίγμα σμύρνης καὶ ἀλόης ὡς λίτρας ἑκατόν»*¹⁹), τὰ ὀθόνια (*«ἀγοράσας (ὁ Ἰωσήφ ὁ ἀπὸ Ἀριμαθαίας) σινδόνα»*) καὶ φυσικὰ τὴν ἐναπόθεση στὸ *«λελειτομημένον ἐκ πέτρας»*²⁰ *«καινὸν μνημεῖον»*²¹.

¹¹ Ἰερ. ιστ' 4-5, Ἥσ. ιδ' 19.

¹² Ἐκκλ. στ' 3, Ἥσ. ιδ' 19.

¹³ Δευτ. κη' 26, Ἰερ. ζ' 33, ιδ' 16, ιστ' 4-6, ιθ' 7, Ἰεζ. κθ' 5.

¹⁴ Γεν. μστ' 4.

¹⁵ Α' Βασ. κη' 14, Ἰεζ. λβ' 27.

¹⁶ Β' Παραλ. ιστ' 14.

¹⁷ Ματθ. ιδ' 12.

¹⁸ Πράξ. θ' 37-38.

¹⁹ Ἰω. κ' 39.

²⁰ Μάρκ. ιε' 46.

²¹ Ματθ. κζ' 60.

Ἡ λεπτομερὴς ἀναφορὰ πού γίνεται –μάλιστα καὶ ἀπὸ τοὺς τέσσερις εὐ-αγγελιστές- στὴ θεόσωμο ταφὴ τοῦ Κυρίου καταδεικνύει μὲ ἀδιαμφισβήτητο τρόπο τὴ μεγάλη σημασία της. Τὸ ἴδιο παρουσιάζεται στὴν εἰκονογραφία καὶ ὑμνολογία ἢ Κοίμησις τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου, τοῦ Μεγ. Βασιλείου, τοῦ Ὁσίου Ἐφραίμ, τῶν Ἁγίων μαρτύρων καὶ φυσικὰ ὄλων τῶν πιστῶν στίς ὑπέροχες ἐπικήδειες ἀκολουθίες. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὸ περὶ μετανοίας κεφάλαιο τῆς Κλίμακος τοῦ Ἰωάννου ἡ ἀποφυγὴ τῆς ταφῆς καὶ ἡ παράδοση τοῦ σώματος ὡς βορὰ τῶν ὀρνέων ἐπίσης ἀναφέρεται ὡς τιμωρία καὶ ἡ σκέψη της ὡς ἀφορμὴ μετανοίας.

Τέλος, οἱ ἐορτὲς τῆς ἀνακομιδῆς τῶν τιμίων λειψάνων, ἡ περὶ αὐτὰ παράδοση καὶ ἐμπειρία τῆς Ἐκκλησίας, ἡ βαθειὰ πίστη διὰ μέσου τῶν αἰώνων καὶ σὲ ὅλες τὶς παραδόσεις τῶν Ὁρθοδόξων λαῶν ἐπιβεβαιώνουν τὴν ἀλήθεια πού αὐτὴ κρύβει. Ὅλη αὐτὴ ἡ πλούσια συμφωνία τῆς παραδόσεως ἀποτελεῖ μίαν ἀδιάσειστη ἐπιβεβαίωση στὴν πίστη καὶ διαχρονικὴ πρακτικὴ τῆς Ἐκκλησίας πού μὲ κανέναν τρόπο δὲν μπορεῖ νὰ μεταβληθεῖ.

Συνοπτικὴ θεολογικὴ προσέγγιση τοῦ ὅλου θέματος παρουσιάζεται ἀπὸ τὸν Σεβ. Μητροπολίτη Ναυπάκτου κ. Ἱεροθέο, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο *«ἡ Ἐκκλησία δὲν μπορεῖ νὰ δεχθεῖ γιὰ τὰ μέλη της ἢ νὰ υἱοθετήσῃ τὴν ἀποτέφρωση τῶν σωμάτων, ἐπειδὴ σέβεται τὸ ἀνθρώπινο σῶμα πού τὸ θεωρεῖ ναὸ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, τὸ ἓνα στοιχεῖο τῆς ὑποστάσεως τοῦ ἀνθρώπου. Δεδομένου δὲ ὅτι παρὰ τὸν χωρισμὸ τῆς ψυχῆς ὑφίσταται αὐτὴ ἡ ἐνότητα, μίαν τέτοια βίαιη πράξη μπορεῖ νὰ εἶναι βιασμὸς τῆς φύσης, ἀφοῦ τὸ φυσικὸ εἶναι ἡ ἀποσύνθεση... Ἔτσι, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία τῆς καύσεως κρύπτεται ἡ περιφρόνηση πρὸς τὸ σῶμα, ἡ ἀπιστία στὴν ἀνάσταση τῶν νεκρῶν, ἡ μετεμψύχωση καὶ ἴσως νὰ κρύβεται καὶ ἡ ἄρνηση τῆς ὑπάρξεως τῆς ψυχῆς μετὰ τὸν θάνατο»²².*

Στὸ προαναφερθὲν ἄρθρο τοῦ ὁ Σεβ. Μητροπολίτης Μεσσηνίας κ. Χρυσόστομος, παραθέτει τὰ πορίσματα τῆς Ἡμερίδος τοῦ 1999, σύμφωνα μὲ τὰ ὁποῖα ὁ σεβασμὸς στὸ ἀνθρώπινο πρόσωπο ἐπιβάλλει καὶ τὸν σεβασμὸ στὸ ἀνθρώπινο σῶμα, ὅτι ἡ καύση τοῦ νεκροῦ σώματος προσβάλλει τὴν πίστη τῆς Ἐκκλησίας μας στὴν ἀνάσταση τῶν νεκρῶν καὶ ἀποτελεῖ προκλητικὴ διακήρυξη μηδενιστικῆς ἀποχρώσεως. Μάλιστα, ὁ Σεβασμιώτατος ὑποστηρίζει ὅτι *«ἡ ἀρνητικὴ τοποθέτησή μας ὡς Ἐκκλησίας ἔναντι τῆς καύσεως τῶν νεκρῶν ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ διδασκαλία της γιὰ τὸν ἄνθρωπο ὡς θείου δημιουργήματος καὶ τὴ στάση του ἔναντι τῆς κτιστῆς φύσεως καὶ τοῦ προορισμοῦ της»*.

²² Μητρ. Ναυπάκτου Ἱεροθέου (Βλάχου): Ἡ θεολογικὴ ἄποψη καὶ οἱ ἐκκλησιολογικὲς συνέπειες τῆς καύσεως τῶν νεκρῶν, *Ταφὴ ἢ καύση τῶν νεκρῶν*; Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ΕΚΥΟ, Ἀθῆναι 2002, σσ. 37-38.

I. Τι πρέπει να κάνουμε ως Έκκλησία

Κατὰ τὸν Σεβ. Μητροπολίτη Ναυπάκτου κ. Ἱερόθεο, «*πρῶτον ἢ ἐξόδιος ἀκολουθία συνδέεται στενά με ὄραση ἀνθρωπίνου σώματος καί ὄχι τέφρας. Ὅλα τὰ τροπάρια κάνουν λόγο γιά κεκοιμημένο καί ὄχι γιά ἀποτεφρωμένο, γιά σῶμα πού βρίσκεται μπροστά μας, γιά τελευταῖο ἀσπασμό κ.λπ. Δεύτερον, ἡ ἐκκλησιαστική ἀκολουθία τῆς ταφῆς ἔχει σχέση με ἔνταφιασμό σώματος καί ὄχι με ἔνταφιασμό τέφρας. Ὅποτε καί τὰ δύο αὐτά σημεῖα ὁδηγοῦν στό συμπέρασμα ὅτι δέν πρέπει νά γίνεται ἐξόδιος ἀκολουθία οὔτε πρὸς τῆς καύσεως οὔτε μετά ἀπό αὐτήν, ἐφ' ὅσον στήν πρώτη περίπτωση δέν θά ἀκολουθήση ταφή καί στήν δευτέρη δέν θά ὑπάρχει σῶμα, ἀλλά τέφρα.*

Ἡ Ἐκκλησία πρέπει νά μείνη ἀνεπηρέαστη ἀπό τό κοσμικό πνεῦμα καί νά ἐξακολουθῇ νά κηδεύη καί νά ἐνταφιάζη τὰ σώματα, τὰ ὁποῖα μπορεῖ νά εἶναι καί λείψανα, καί τὰ ὁποῖα θά κοιμοῦνται ἀναμένοντας τήν ἀνάστασή τους καί ὅταν γίνεται ἐκταφή νά μπορῇ νά διαπιστώνεται ἡ ἀγιότητα τοῦ κεκοιμημένου. Διότι ἡ ἀφθαρσία καί ἡ θαυματουργία τῶν λειψάνων εἶναι τεκμήριο θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου, ἀφοῦ ἡ Χάρις τοῦ Θεοῦ διαπορθμεύεται καί σέ ὀλόκληρο τό σῶμα. Καί ἀσφαλῶς, ἡ βεβαίωση ὑπάρξεως ἑνός ἀγίου ἔχει βαθειά σημασία, γιατί τότε θά ξέρουμε ὅτι οἱ πρεσβεῖες του θά συντελοῦν καί στήν δική μας σωτηρία».²³

Κατόπιν αὐτῶν, θά μπορούσαμε συμπερασματικά, νά ποῦμε τὰ ἑξῆς:

(α) Θά πρέπει νά ἐμμείνουμε στήν συμβατή με τήν παράδοση καί θεολογία διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας μας δίχως φανατισμούς, δίχως ὅμως καί καμμία ὑποχώρηση. Ἡ ἀπαίτηση τῆς καύσης τῶν νεκρῶν ἀποτελεῖ στή βάση καί τὰ ἐλατήρια τῆς κίνηση ἀμφισβήτησης θεμελειωδῶν δογματικῶν ἀληθειῶν τῆς πίστεώς μας.

Ἡ Ἐκκλησία ἀπορρίπτει τήν καύση γιατί ἀδυνατεῖ με αὐτήν νά ἀντικαταστήσει τή βεβαιότητα καί εὐλογία τῆς ταφῆς. Δέν μπορεῖ νά ὑποτάξει τὸν σεβασμὸ της πρὸς τήν ἱερότητα τοῦ σώματος στὰ πείσμονα μηδενιστικά κηρύγματα τῆς ἐποχῆς μας. Δέν μπορεῖ κάτι βίαιο νά τὸ προσφέρει ὡς ἐναλλακτικὴ δυνατότητα δίπλα σέ κάτι ἅγιο. Σὲ αὐτὸ πρέπει νά μείνουμε ἀνυποχώρητοι, ἔστω καὶ ἂν ὑπάρχει ἔντονη πολεμικὴ ἢ ἀπόρριψη.

(β) Εἶναι ἀναγκαῖο ὅμως νά διορθώσουμε καί τὰ δικά μας λάθη, νά συμπληρώσουμε τὶς παραλήψεις μας, νά βελτιώσουμε τὸ ἦθος τῆς παρουσίας μας καί ἔτσι νά μιλήσουμε ταπεινὰ γιά τήν ταφή ὅπως τὴ ζεῖ ἡ Ἐκκλησία μας καί ἡ θεολογία της. Διαφορετικὰ ὁ λόγος μας εἶναι σκληρὸς καί αὐτοαναιρετικὸς. Ἐμεῖς δίνουμε ἐπιχειρήματα στοὺς ἄλλους.

²³ ἔνθ. παρ. σ. 39.

Όφείλουμε ως Έκκλησία, έφ' όσον έπιμένουμε στη μεγάλη σημασία τής ταφής, να περιβάλλουμε τις σχετικές τελετουργικές πράξεις κηδεία, ταφή, έπιμνημόσυνη δέηση, έκταφή, φύλαξη τών όστών, με ανάλογη προς τὰ ψαλλόμενα και θεολογικώς ύποστηριζόμενα τάξη, σοβαρότητα, καθαρότητα, σεβασμό, ανθρωπιά, αισθητική. Θα μπορούσε ή φροντίδα τής έπιστροφής μας στην ποιοτική βελτίωση όλων αύτών τών ακολουθιών να λειτουργήσει τόσο θεραπευτικά και παρηγορητικά στις ψυχές τών ανθρώπων που τελικά τὸ όλο θέμα να έκφυλισθεϊ. Πολύ εύκολα άντικαθιστᾶ κανείς τήν αίσθηση τής έκμετάλλευσης ή τήν αγανάκτηση που προκαλεϊ ή έκκλησιαστική αναισθησία με μιὰ μηδενιστική έπιλογή. Πολύ δύσκολα όμως θα μπορούσε να άρνηθεϊ στὸν πόνο του τὸ χᾶδι τής έλπίδας, τής άνακούφησης, τής εύγενικής παραμυθίας, τής αλήθειας.

(γ) Πρέπει να διδάξουμε με εύγένεια, να έξηγήσουμε με ύπομονή και να άκούσουμε με αγάπη τὸν λαό μας άκόμη και όταν έκτρέπεται. Η παράδοσή μας εϊναι πολὺ αλήθινή και ανθρώπινη. Εϊναι άνάγκη να μιλήσουμε στη διάλεκτο αύτών που έπιχειρηματολογοῦν άντίθετα, με φρόνημα όμως και τρόπο έντελῶς διαφορετικό. Ένας τέτοιος λόγος έμπνέει και καλλιεργεϊ, άκόμη και αν δέν καταθέτει τήν καλύτερη έπιχειρηματολογία.

Η έπιμονή τής άποτέφρωσης εϊναι άμαρτία όχι τόσο για τή βιαιότητα τής καύσης –και γι' αυτό– όσο για τή λάθος σχέση μας με τήν Έκκλησία. Κάθε άποκλιση από τή διδασκαλία τής Έκκλησίας εϊναι άποξένωση από τή χάρι τοῦ Θεοῦ. Η άνυπακοή μας στις προτροπές και άποφάσεις της κλονίζει τήν ἴδια τή σχέση μας με τὸν Κύριο. Με τήν Έκκλησία δέν συζητοῦμε, δέν διεκδικοῦμε τὸ δικαίό μας, δέν προσπαθοῦμε να πείσουμε με έπιχειρήματα για τὸ δῆθεν λάθος της. Στην Έκκλησία έξομολογοῦμεθα, μαθητεύουμε και ύπακούουμε· καταθέτουμε τὰ έρωτήματά μας και συμμορφούμεθα με τις άποφάσεις της. Πῶς μπορεί να δικαιολογηθεϊ ή δυσκολία κάποιου να συμμορφωθεϊ;

(δ) Για όσους έπιμένουν στην καύση, μάλιστα με δημόσια δήλωση άπιστίας στην αιώνια ζωή ή άσεβείας και περιφρόνησης τής διδασκαλίας τής Έκκλησίας δέν ύπάρχει κανένας άπολύτως λόγος να τελεσθεϊ έξόδιος άκολουθία ή έπιμνημόσυνη δέηση. Αυτό που πρέπει να σεβαστεϊ ή Έκκλησία εϊναι ή άπόρριψη τής διδασκαλίας της από τὸν ἴδιο και όχι ή ένδεχόμενη έπιθυμία τών συγγενῶν, συχνά για κοινωνικούς λόγους, τής τελέσεως έπικηδείου και έπιμνημοσύνου άκολουθίας. Οί άκολουθίες αυτές προϋποθέτουν τήν πίστη και τήν έλπίδα τοῦ άποθανόντος στη μετὰ θάνατον ζωή και τὸν σεβασμό του στην Έκκλησία. Δέν τελοῦνται για κοινωνικούς λόγους που ίκανοποιοῦν τις έπιθυμίες, τις άνάγκες ή τὰ συναισθήματα τών συγγενῶν, αλλά άποτελοῦν προσευχές και έκτενεϊς δεήσεις τής Έκκλησίας ένώπιον τοῦ Θεοῦ, ή όποία έκφράζει τήν αγάπη της στὸν άποθανόντα ως πίστη στὸν Κύριο, έλπίδα στη σωτηρία, πόθο μετοχής στην αιώνια έξανάσταση και αίτηση

συγχωρήσεως τῶν ἁμαρτιῶν παρὰ τοῦ Κυρίου. Πῶς νὰ ψάλουμε «Μακαρία ἡ ὁδός...» σὲ κάποιον ποὺ δηλώνει πίστη στὴ μετὰ θάνατον ἀνυπαρξία του;

Ἡ Ἐκκλησία μὲ κανέναν τρόπο δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ μειώσει τὸν ἀπόλυτο χαρακτήρα αὐτῆς τῆς διδασκαλίας της. Κάτι τέτοιο ἀποδυναμώνει τὴ σχέση της μὲ τὴν ἀλήθεια.

(ε) Σὲ περιπτώσεις ὅμως ποὺ κάποιοι χωρὶς νὰ ἀσεβοῦν στὴν Ἐκκλησία, δυσκολεύονται νὰ συμμορφωθοῦν μὲ τὴ διδασκαλία της, ἐνδεχομένως γιὰ λόγους ψυχολογικούς ἢ ἐσφαλμένης οἰκολογικῆς συνείδησης ἢ κοινωνικῆς πίεσης ἢ παραπλάνησης, θὰ μπορούσαμε νὰ συζητήσουμε τὸ ἐνδεχόμενο κάποιας οἰκονομίας.

Ἐὰν ἡ Ἱερὰ Σύνοδος συμφωνήσει ὅτι ὑπάρχουν τέτοια περιθώρια, τότε θὰ ἦταν δυνατόν νὰ μὴν τελέσουμε μὲν ἀκολουθία ἀλλὰ νὰ ἔχουμε τὴν ἐτοιμότητα νὰ διαβάσουμε κατ' οἰκονομίαν μία δέηση ὥστε νὰ μὴν φύγουν κατὰ τὸ δὴ λεγόμενον ἀδιάβαστοι. Ἡ περίπτωση αὐτὴ ἐνέχει τὸ μειονέκτημα ὅτι εἰσάγει κάτι καινούργιο στὸ Εὐχολόγιο ποὺ μπορεῖ νὰ δημιουργήσει ἐνστάσεις καὶ παρερμηνεῖς.

Στὴν περίπτωση ὅμως συμφώνου γνώμης τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, ἡ δέηση αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ τελεσθῇ μὲ κάποιους ὅρους, δεῖγμα τῶν ὁποίων καὶ καταθέτω ὡς ἀπλῆ σκέψη, γιὰ ἐπεξεργασία ἀπὸ τοὺς ἀρμοδίους:

1) Μὲ τὴν κατὰ περίπτωσιν ἄδεια τοῦ οἰκείου Μητροπολίτου καὶ μόνον,

2) Μὲ τὴν ἐμφανῆ αἴσθηση ὅτι δὲν ὑποχωροῦμε ἀλλὰ οἰκονομοῦμε,

3) Ἡ δέηση δὲν πρέπει νὰ ἀποκαλεῖται *ἐπικλήδειος*, διότι δὲν ἔχει χαρακτήρα κηδείας, δηλαδὴ φροντίδος τοῦ σώματος, ἀλλὰ κάπως διαφορετικά, ἴσως *νεκρώσιμος συγχωρητικὴ δέησις*. Ὁ νεκρὸς πρέπει νὰ ἀποκαλεῖται νεκρὸς ἢ τουλάχιστον ἀποθανὼν ἢ ἐκλιπὼν καὶ ἴσως ὄχι κεκοιμημένος.

4) Ἡ νεκρώσιμος δέησις θὰ πρέπει νὰ εἶναι κυρίως συγχωρητικοῦ χαρακτήρος, σαφῶς διαφοροποιημένη ἀπὸ τὴν ἐξόδιο ἀκολουθία, δηλαδὴ νὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ ψαλμούς καὶ εὐχές συγχωρήσεως τοῦ ἀποθανόντος (κατὰ τὸ προηγούμενο τῆς ἀκολουθίας τοῦ στεφανώματος εἰς διγάμους) καὶ ἀπὸ προσευχὲς ὑπὲρ ἀναπαύσεως τῆς ψυχῆς του.

5) Ἡ δέηση δὲν θὰ πρέπει νὰ περιλαμβάνει τίποτε γιὰ τὴ δόξα τοῦ σώματος ἢ γιὰ τὴ βεβαιότητα τῆς σωτηρίας τοῦ ἀποθανόντος (ὄχι κοιμηθέντος, π.χ. «*Μακαρία ἡ ὁδός ...*», «*Ἄμωμοι ἐν ὁδῶ ...*», «*Μετὰ πνευμάτων δικαίων*» κ.λπ.). Ἐπίσης τίποτε ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ φιλοσοφία τοῦ θανάτου (Ὁκτώηχα τροπάρια, μακαρισμοί). Σὲ μία τέτοια δέηση, ὁ ἱερέας δὲν δίδει συγχώρηση κατὰ τὴν ἀποστολικὴ του ἐξουσία («*ὅσα ἂν λύσητε ἐπὶ τῆς γῆς ... ὅσα ἂν δήσητε...*» κ.λπ.), ἀλλὰ αἰτεῖται τὸ ἔλεος τοῦ Θεοῦ γιὰ τὸν ἀποθανόντα, τὸν ὁποῖον, ὡς ἐκ τούτου, δὲν συνοδεύει ἢ συγχώρηση τῆς Ἐκκλησίας ἀλλὰ ἡ προσευχὴ της.

6) Ἡ δέηση δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει τὴ χαρὰ καὶ τὴν ἐλπίδα τῆς κανονικῆς κηδείας. Γί' αὐτὸ καὶ δὲν πρέπει νὰ περιλαμβάνει μουσικούς ὕμνους. Μπορεῖ νὰ ἀποτελεῖται μόνον ἀπὸ διαβαστὰ κείμενα, ψαλμούς, εὐχές, δεήσεις. Ἐπίσης δὲν ἀρχίζει δοξολογικά μὲ «Εὐλόγητος ὁ Θεός...», ἀλλὰ μὲ «Πρόσχωμεν! Ἀμήν» (ἐκ τρίτου) ἢ κάτι ἀνάλογο.

7) Θὰ πρέπει νὰ τελεῖται μόνον σὲ κοιμητηριακὸ ναὸ μὲ κρεματόριο, ὄχι σὲ ἐνοριακὸ ναὸ, παρεκκλήσι ἢ φυσικὰ μοναστήρι.

8) Νὰ τελεῖται κατὰ προτίμησιν γιὰ τὸν νεκρὸ καὶ ὄχι ἐνώπιον τοῦ νεκροῦ (γιὰ νὰ μὴν θεωρεῖται ἐπικήδειος ἀκολουθία) ἢ, ἐὰν ἀκολουθηθεῖ ἡ πλέον οἰκονομικὴ ὁδός, μόνον ἐνώπιον τοῦ νεκροῦ σώματος καὶ φυσικὰ πρὸ τῆς ἀποτεφρώσεως καὶ ποτὲ ἐνώπιον τῆς τεφροδόχου. Ἐπίσης, ποτὲ ἀνεξαιρέτως δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ τελεσθεῖ κάποιας μορφῆς ταφή στὴν τέφρα, ἂν μᾶς ζητηθεῖ.

9) Μία τέτοια δέηση δὲν τελεῖται ποτὲ ἀπὸ ἐπίσκοπο ἢ μὲ συλλεῖτουργο. Τὴν διαβάζει μόνος τοῦ ἑνας ἱερέας, μὲ ἐπιτραχήλιον, ἄνευ φελωνίου, ἄνευ θυμιάματος καὶ δὲν ἐκφωνεῖται ἐκκλησιαστικὸς λόγος.

10) Τὴν ἴδια δέηση θὰ μποροῦσε ἡ Ἐκκλησία νὰ διαβάζει σὲ αὐτόχειρες ποὺ σίγουρα διέπραξαν τὴν αὐτοκτονία ἀλλὰ μὲ ἀδιευκρίνιστους ὅρους καὶ τοὺς ὁποίους αἰσθάνεται ὅτι μπορεῖ καὶ πρέπει κάπως νὰ οἰκονομήσει. Τὸ ἴδιο καὶ σὲ περιπτώσεις ἐμφανῶς ἐκτραπέντων καὶ μὴ μετανοησάντων (π.χ. βλασφημῶν, δολοφόνων, ὄσων ἔχασαν τὴ ζωὴ τους κατὰ τὴ διάρκεια ἐγκληματικῆς ἐνέργειας κ.λπ.) γιὰ τοὺς ὁποίους δὲν ὑπάρχει τὸ ὑπόβαθρο παροχῆς συγχωρήσεως (ἀφοῦ ἔφυγαν καθ' ὅλες τὶς ἐνδείξεις χωρὶς μετάνοια), ὑπάρχουν ὅμως τὰ περιθώρια τοῦ θεικοῦ ἐλέους (ἀφοῦ ἡ Ἐκκλησία εὐχεται γιὰ ὅλους).

11) Ἡ ἴδια ἀκολουθία θὰ μποροῦσε νὰ ἀναγνωσθεῖ καὶ ἀντὶ ἐπιμνημοσύνου δεήσεως συνολικὰ τρεῖς φορές.

12) Τέλος καλὸ θὰ ἦταν νὰ ληφθεῖ πρόνοια ὥστε νὰ συνταχθεῖ μία σύντομη ἀκολουθία τῆς ἐκταφῆς μὲ ἐλπιδοφόρο μήνυμα, ἀναστάσιμη θεολογία καὶ κάποιο ἀπλὸ ἀλλὰ ὁμορφο τελετουργικὸ, ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὸ ἦθος τῶν ἐορτῶν ἀνακομιδῆς τιμίων λειψάνων ἁγίων τῆς Ἐκκλησίας μας.

Ὅλα αὐτὰ βέβαια ἐπαφίενται στὴ σοφὴ κρίση τῆς Ἱεραρχίας. Ἐκεῖνο ποὺ ἐν κατακλείδι θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε εἶναι ὅτι, ἐνῶ οἱ μεγάλες ἀλλαγές στὶς κοινωνικὲς ἀντιλήψεις καὶ στὸ ὑπὸ συζήτησιν θέμα καὶ σὲ ἄλλα συναφῆ φαίνεται πὼς ἀποτελοῦν μεγάλες προκλήσεις γιὰ τὴ σχέση τῶν πιστῶν μὲ τὴν Ἐκκλησία, τὴν ὁποία καὶ ἐνδεχομένως νὰ τραυματίζουν, ταυτόχρονα ἀποτελοῦν καὶ μοναδικὲς εὐκαιρίες γιὰ τὴ σχέση καὶ τὴν ποιμαντικὴ τῆς Ἐκκλησίας μὲ τὸ σῶμα τῶν πιστῶν. Εἶναι εὐκαιρία νὰ προβάσουμε τὴν ἀλήθεια καὶ τὴν ὁμορφιὰ τῆς ταφῆς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Άντουράκη, Γεωργίου: *Ταφή, καύση και ανάσταση νεκρών*, Αθήνα 1981.

Θεοδωρίδου, Δημητρίου: *Η καύσις τῶν νεκρῶν*

Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, *Ταφή ἢ καύση τῶν νεκρῶν*; ΕΚΥΟ, Αθήνα 2002.

Λέκκου, Εὐαγγέλου: *Ταφή ἢ καύση τῶν νεκρῶν*, ἐκδ. Ἀποστ. Δικαιοσύνης, Αθήνα 1994.

Μαντζουνέα, Εὐαγγέλου: *Η καύσις τῶν νεκρῶν*, Αθήνα 1987.

Μητρ. Κυθήρων Μελετίου (Γαλανοπούλου): *Διατί ταφή καὶ ὄχι καύσις τῶν νεκρῶν*, Αθήνα 1962.

Μπαλάνου, Δημητρίου: *Η καύσις τῶν νεκρῶν ὑπὸ θρησκευτικὴν ἔποψιν*

Μπούμη, Παναγιώτη: *Η καύση τῶν σωμάτων*, ἐκδ. Ἐπτάλοφος, 1999.

ΣΧΕΤΙΚΑ ΑΡΘΡΑ

Μητρ. Μεσσηνίας Χρυσοστόμου (Σαββάτου): Ταφή ἢ καύση τῶν νεκρῶν; Ἡ ἀπάντηση τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας καὶ τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα, *ΙΘΩΜΗ*, αρ. τεύχ. 57 (58), 2008, σσ. 11-14.

Μητρ. Ναυπάκτου Ἱεροθέου (Βλάχου): Ἡ θεολογικὴ ἄποψη καὶ οἱ ἐκκλησιολογικὲς συνέπειες τῆς καύσεως τῶν νεκρῶν, *Ταφή ἢ καύση τῶν νεκρῶν*; Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ΕΚΥΟ, Αθήνα 2002.

Ἀρχιμ. Νικολάου Χατζηνικολάου: Καύση νεκρῶν: ἀμετάκλητη λήθη ἢ αἰώνια μνήμη; *ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, 17.1.1999.

Πρωτοπρ. Γεωργίου Μεταλληνοῦ: Ἡ ταφή τῶν νεκρῶν καρδιά τοῦ πολιτισμοῦ μας, *ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ*, 25.2.1999